

ГОЈКО СУБОТИЋ

(Српска академија наука и уметности, Београд)

ЈЕДНА ГРАДИТЕЉСКА РАДИОНИЦА ИЗ ДРУГЕ ДЕЦЕНИЈЕ XV ВЕКА У ГРАНИЧНИМ ПРЕДЕЛИМА БУГАРСКЕ И СРБИЈЕ*

Манастир Светог Јована Богослова код Пирота (Поганово), познат по икони Чуда у Латому (данас у Софији) и зидном украсу с краја XV века, конзерваторски је добро обрађен, али недовољно проучен као градитељски комплекс. Време његовог настанка и личности ктитора господина Константина и госпође Јелене, чија су имена уклесана на западној фасади цркве, различито су тумачени, при чему је највећи број стручњака мишљења да су то били господин Константин Драгаш (Дејановић) и његова кћи Јелена, супруга византијског цара Манојла II (1391–1425). У питању су, међутим, биле личности из редова властеле деспота Стефана који је ове крајеве добио од султана Мехмеда I, након битке код Чамурлија, 1413. Архитектонски снимци и акварели архитектата Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића, који су пределе око Трна посетили након ослобођења од турске власти 1877–1878. године, омогућили су да се уоче везе са другим споменицима у долини Јерме, манастиром Арханђела Михаила код Трна и Богородичиним манастиром у Мисловштици. Карактеристичне одлике њихових цркава – седмо-страност купола и начин зидања каменом, опекама и малтером у особеном декоративном слогу какав се не среће на другим странама – уверавају да су их тада, у другој деценији XV века, извели исти мајстори, припадници једне градитељске радионице.

Кључне речи: Манастир Св. Јована Богослова код Пирота (Поганово), господин Константин, госпођа Јелена, архитектура, XV век

The Monastery of St. John Theologian near Pirot (Poganovo), best known for the icon of *Miracle of Latomos* (now in Sofia) and wall decoration from the end of the 15th century, was well examined and treated by conservators as a building complex, but is

---

* Чланак је настао у оквиру рада на пројекту *Традиција, иновација и иденитијетет у византијском свету*, бр. 177032, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

still insufficiently studied. The time of the creation of the monument and the identity of its founders, Constantine and Helena, whose names were engraved on the west facade, were variously interpreted, and the largest number of scholars were of the opinion that they were Constantine Dragaš (Dejanović) and his daughter Helena, wife of Emperor Manuel II (1391–1425). However, the persons in questions were members of the nobility of despotes Stefan, who got these areas from Sultan Mehmed I, after the Battle near Sofia in 1413. Architectural drawings and watercolors made by architects Mihailo Valtrović and Dragutin Milutinović, who visited the area around Trn after its liberation from Turkish rule in 1877–1878, made it possible to detect relationships with other monuments in the valley of Jerma, the Monastery of Archangel Michael in Trn and the Monastery of the Virgin in Mislovstica. Characteristic features of these churches – seven-sided dome and a manner of construction with stone, brick and mortar in the distinctive decorative type that cannot be found elsewhere – show that they were built by the same masters, members of an architectural workshop, in the second decade of the 15th century.

Keywords: The Monastery of St. John Theologian near Pirot (Poganovo), Constantine, Helena, architecture, 15th century

Манастир Светог Јована Богослова у клисури Јерме махом је познат по икони Чуда у Латому из последњег раздобља византијске уметности и зидном украсу који је крајем XV века на најбољи начин представио вишестолетну делатност костурских сликарских радионица.¹ Сложена градитељска целина, међутим, скромно је објављена, иако су поједини њени делови пажљиво истражени и конзерваторски савесно обрађени. Поред осталог, заједно са вредним археолошким налазима нису још на адекватан начин представљени занимљиви остаци више различитих здања. Штавише, недовољно је сагледано и место које манастирска црква имала у архитектури свога времена, премда је у стручној литератури њена сродност са одређеним споменицима рано примећена. За разматрање тог питања од изузетног су нам значаја били подаци и цртежи сарадника Завода за заштиту споменика културе у Нишу, на челу са арх. Александром Радовићем, који нам их је пријатељски ставио на располагање.

Радове на истраживању манастирског комплекса шездесетих–седамдесетих година прошлог столећа пратила су брижљива ископавања у жељи да се што боље сагледа некадашња целина. Није, ипак, било могуће открити све њене површине, ни утврдити карактер свих остатака, нарочито не оних на источној и јужној страни. Северозападно од храма, који је по обичају постављен у средини, изграђена је трпезарија, од које је добро сачуван доњи, полуобличасто пресведени простор за оставу хране и пића, а у њеном наставку, северно од цркве, низ малих келија са својеврсним предворјима. Западно од цркве, у висини припрате добила је место кухиња (мађерница), редак стари пример градитељства ове врсте. Данас, живописности целине доприносе нови конаци и трпезарија на спрату, изведени у духу народног неимарства, којем припада и нови спољни нартекс цркве у виду трема на западној страни.

Манастир Светог Јована Богослова је био непознат до ослобођења ових крајева у српско-турском рату крајем 1877. године. Већ почетком лета следеће

¹ Манастир је раније био познат познат као Влашки, Доброшевски или Добрашевски, а касније Погоновски. У изворима се неретко помиње само као *Свети Јован Богослов*.

године, по налогу Српског ученог друштва, посетили су га угледни истраживачи Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић који су неколико година, од 1871, систематски снимали и описивали уметничке споменике у земљи.² Прикупљена грађа садржила је драгоцену документацију чија је обрада почивала на техничким знањима и ликовној култури, стеченим на високим школама у Немачкој.

Из извештаја који су Валтровић и Милутиновић по повратку поднели Српском ученом друштву види се да су, поред осталог, *снимили основу и пресеке цркве Светог Јована Богослова „код села Доброшева (Поганова)“*.³ Судбина је, међутим, хтела да најстарији планови овог храма са техничким подацима од значаја за разумевање карактера грађевине остану необјављени.⁴ Део сабране грађе, који се једно време налазио у Народном музеју, негде је затурен (надамо се не и трајно изгубљен). Једино се у збирци Историјског музеја Србије сачувао акварел Драгутина Милутиновића са *изгледом* храма Светог Јована Богослова, који је јавност видела тек сто година касније, 1978, на изложби *Излози Српског ученог друштва* у Галерији Српске академије наука и уметности.

Манастир су на својим путовањима обишли и други научници. Године 1883, истражујући средњовековне путеве Балканског полуострва, у њему се задржао Константин Јиречек чија су занимљива запажања и преписи касније изгубљених записа постали вредан извор. Али, на темељније описе, посебно манастирског храма, његовог карактера и конструктивних одлика морало се још чекати. У међувремену, једино је Теодор Шмит у свом раду о зидном сликарству (1908) донео схематски приказ основе цркве са назначеним димензијама. Тек после Великог рата, манастиру је пажњу поклонио А. Грабар,⁵ а затим и К. Мијатеv који је 1936. објавио и мању монографију.⁶ Временом, и црква је добила одређеније место у прегледима и, нарочито, студијама које су се бавиле здањима

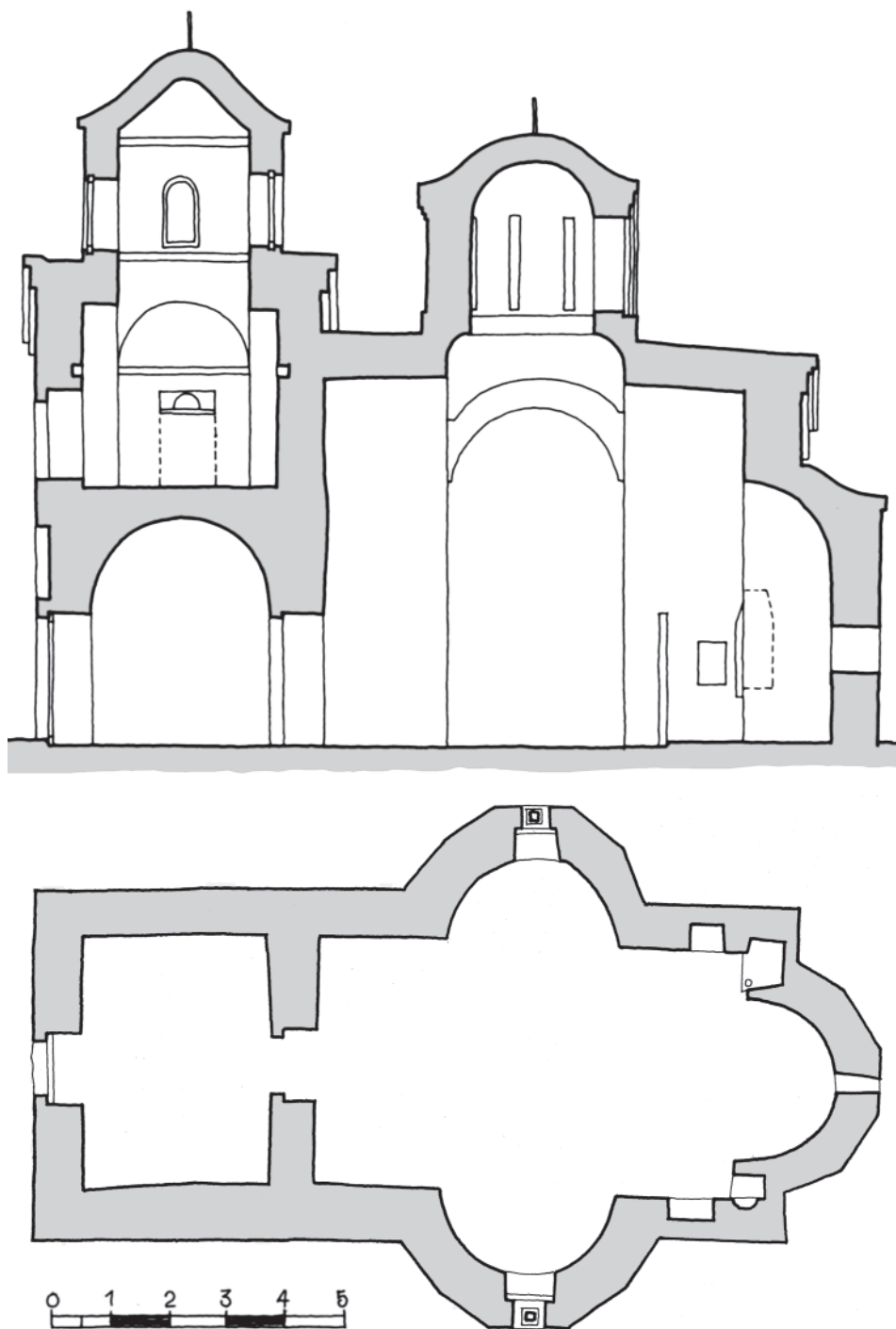
² Вредну студију о њиховом раду написала је *Соња Богдановић*, Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина, *Излози Српског ученог друштва*. Истраживања српске средњовековне уметности 1871–1884, Каталог изложбе у Галерији Српске академије наука и уметности, број 34, Београд 1978, 5–81. У наставку је објављен и текст *Љ. Мишковић-Прелевић*, Рад Драгутина Милутиновића и Михаила Валтровића на снимању средњовековних споменика у Србији, 91–112, уз који је наведен и преглед њиховог рада на терену, 113–115. Каталог на крају односи се на цртеже из фонда Историјског музеја Србије, који су том приликом изложени. Заоставштину у обиму у којем је данас позната, након више покушаја самих истраживача и њихових потомака, Историјски музеј је објавио под називом *Валтровић и Милутиновић, документи I – шеренска грађа 1871–1884*, Београд 2006, и *Валтровић и Милутиновић, документи II – шеренска грађа 1872–1907*, Београд 2007.

³ *Д. Милутиновић и М. Валтровић*, Извештај Уметничком одбору Српског ученог друштва, Гласник СУД XLVIII (1880) 451; *Валтровић и Милутиновић, документи II*, 38.

⁴ На Милутиновићевом акварелу нема дрвеног трема на западној страни, који је вероватно дограђен након ослобођења ових крајева и посете првих истраживача (1878). Необично је, при томе, да западна фасада цркве није на адекватан начин приказана.

⁵ *А. Грабар*, Материјали по средновековном искуству в Болгарији, Годишник на Народния музей за 1920 год., (София 1921) 150–155; *истѝи*, Погановския манастир, Известия на Българския археологически институт 4 (1926–1927) 172–210; уп. приказ М. Кашанина у Летопису МС 314 (1927) 308.

⁶ *К. Мијатеv*, Погановският манастир, София 1936.

Манастир Светог Јована Богослова код Пирота, основа и подужни пресек цркве

одговарајућег типа.⁷ У свим случајевима, уз приказ споменика, предмет пажње било је питање оснивача, а са њим у непосредној вези и време његовог настанка.

Храм Светог Јована Богослова, складно пропорционисан, тролисне основе, над средњим делом има куполу чији је тамбур необичног облика, *седмостран*,⁸ а над припратом, пресведеном попречним полуобличастим сводом, кулу/звоник. Олтарска апсида и бочне конхе споља су петостране, са уским прозорима који врло скромно осветљавају унутрашњост, док нартекс нема никаквог отвора. Простор над њим, међутим, првобитно је, због звона, на свим странама имао отворе од којих су неки касније сасвим или делимично зазидани.⁹

Доста грубо градитељско ткиво фасада од крупних притесаних блокова кречњака и сиге, којом су изведени пре свега лукови и сводови, закључују поткровни венци од опека, а ниже, њихови двоструки редови уоквирују низове камених квадера које у виду „хелија“ одвајају насатице сложене опеке. У том карактеристичном слогу ове декоративне траке опасују све фасаде цркве. По обичају, разуђеност облика и зидарски поступак најбоље се виде на куполи са наизменично постављеним редовима камена и троструким низовима опека. Појасеве од камена и опека, најзад, има и звоник, па није необично да су њихову декоративну вредност истакли већ Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић, забележивши да су у површине од тесаног камена уграђени «пријатно распоређени редови од танких опека».

На западној фасади, у висини спрата – вредно је посебне пажње – налазе се две следе нише и један отвор за пролаз, касније зазидан, који са своје стране упућује на могућност да се на западној страни првобитно налазио и дрвени трем.

Настојање да се јасније одреди однос Светог Јована Богослова према другим храмовима везано је за питање ко су били његови ктитори и у којем је времену подигнут. Као што је познато, непосредне податке о оснивачима Светог Јована Богослова, поред имена патрона, садрже натписи уклесани у округле камене плоче на западној фасади: + G(ospodi) nŪ Kostandi nŪ и G(o)sp(o)ga El ena. Њихов помен, поновљен и на каменом стубићу бифоре на северној певници цркве, био је основа за расправе о личностима ктитора и извор различитих тумачења која до данас трају.

Натписе у манастиру, до тада непознатом, први је приметио и преписао књижевник М. Ракић који га је посетио 1878, само неколико месеци по ослобођењу ових крајева од турске власти.¹⁰ На основу његовог читања С. Новаковић је изразио мишљење да су у питању Константин Дејановић и његова *сујруга* Јелена из друге половине XIV века, који су, сматрао је, манастир из

⁷ Н. Чанева-Дечевска, Триконхалните църкви от IX–XIV в. по българските земи, Археология XII 4 (1970) 12–13; *истиа*, Църковната архитектура в България през XI–XIV век, София 1988, 150.

⁸ Већ Милутиновићев акварел са изгледом Светог Јована Богослова показује да је купола била седмострана. Њена необична схема промакла је, иначе, стручњацима који су је описивали.

⁹ Снимци основе и двају пресека из необјављене документације Завода за заштиту споменика културе у Нишу овде су само незнатно графички прилагођени приказима других споменика због лакшег међусобног поређења.

¹⁰ М. Ракић, Из нове Србије, Отаџбина 6 (Београд 1881) 425 (= Из Нове Србије, Лесковац 1987?, 179).

основа подигли или богато обдарили.¹¹ Д. Милутиновић и М. Валтровић, који су у пиротски крај стигли само неколико недеља доцније, храм су, због триконхалног облика, такође датовали у XIV stoleће и сматрали да би оснивач могао бити Константин Драгаш.¹² Ускоро, већ 1883, К. Јиречек је забележио да у господину Константину треба видети „једног од јужнословенских кнезова“ који је са госпођом Јеленом био добротвор или оснивач овог манастира.¹³ Најзад, почетком следећег stoleћа, схватање да је оснивач Светог Јована Богослова био Константин Дејановић изразио је и Јордан Иванов, али је сматрао да је *госпођа Јелена* била његова *ћерка*, супруга византијског цара Манојла II (1391–1425).¹⁴

У низу радова посвећених манастиру Светог Јована Богослова најчешће се, још увек, истиче да га је подигао Константин Драгаш и чак неретко наводи година 1395.

У наставку бављења овом темом познија сазнања су ову атрибуцију довела у питање. Међу првима је Ђ. Радојичић, трагајући за личностима оснивача, скренуо пажњу на занимљиву белешку у једном рукопису српске редакције XV века из манастира Зографа¹⁵ која истиче да је наведену књигу *Светом Јовану Богослову* приложио *господин Констџантин, син господина Констџантина и унук великог војводе Десимира*.¹⁶ Појава двеју особа овог имена са високом титулом господина, чији је предак био велики војвода, и њихова веза са Светим Јованом Богословом указале су на могућност да је једна од личности по имену Константин, отац или син, била ктитор Светог Јована Богослова. У вези са именима уклесаним на западном лицу храма, Радојичић је са основом приметио да су господин Константин и госпођа Јелена морали бити супрузи, а не отац и кћи.¹⁷

У расправу о овој теми¹⁸ уплело се и питање василисе / деспотице Јелене чије је име опажено у грчком запису на двојној икони која се у манастиру Јована Богослова налазила до Првог светског рата.¹⁹ Богата стручна литература тиме је још увећана

¹¹ *Истио*, 428–429.

¹² Д. Милутиновић – М. Валтровић, Извештај Уметничком одбору, 451–452.

¹³ К. Јиречек, *Cesty po bulharskomu*, Praha 1888, 362; *idem*, *Das Fürstenthum Bulgarien*, Prag – Wien – Leipzig 1891, 461; *idem*, *Княжество България, II, Пътувания по България, Пловдив 1899, 496.*

¹⁴ Ђ. Иванов, *Български старини из Македонија*, София 1908, 202; 1931², 256.

¹⁵ Правила Василија Великог, запис полууставним писмом на листу 266 – Г. А. Ильинский, *Рукописи из Зографског манастира на Афоне*, Известия Русского археологического института в Константинополе XIII (София 1908) 273, број 153.

¹⁶ Ђ. Радојичић, *Манастир Поганово, Богословље II 4* (Београд–Земун 1927) 301–306.

¹⁷ *Истио*, 304.

¹⁸ Пишући пре готово четири деценије о фрескама које је копирао Зденка Живковић, у предговору каталога њене изложбе, ни сам нисам посветио дужну пажњу чињеницама које говоре против Константина Дејановића као оснивача Поганова (*Г. Субојић*, *Изложба копија фресака из манастира Поганова*, Београд 1975).

¹⁹ Т. Герасимов, *L'icône bilatérale de Poganovo au Musée archéologique de Sofia*, *Cahiers archéologiques X* (1959) 279–288; А. Грабар, *A propos d'une icône byzantine du XIVe siècle au Musée de Sofia* (Notes sur les sources et les procédés des peintres sous les Paléologues), *Cahiers archéologiques X* (1959) 289–304; А. Грабар, *Sur les sources des peintres byzantins des XIIIe et XIVe siècles*, 3. *Nouvelles recherches sur l'icône bilatérale de Poganovo*, *Cahiers archéologiques XII* (1962) 363–380; А. Хунгопулос, *Sur l'icône bilatérale de Poganovo*, *Cahiers archéologiques XII* (1962) 341–350; Е. Бакалова, *Sur la peinture bulgare de la seconde moitié du XIVe siècle*, Моравска школа и њено доба. Научни скуп у Ресави 1968, Београд 1972, 61–75; А. Божков, *За сюжета на билатералната икона от Погановския манастир*, *Изкуство 9* (1976) 2–7; Е. Бакалова, *Бачковската Костница*, София 1977, 67–72; Г. Бабић, *Ikone*, Zagreb 1980,

низом недоумица које је ово велико дело позновизантијског сликарства покренуло својом јединственом иконографијом и загонетним пореклом.²⁰ Расправе су се у првом реду односиле на значење њених представа – Визије пророка Језекиља која је на икони означена као Чудо у Латому (по открићу њене мозаичке представе у Латомском манастиру у Солуну) и, на полеђини, ликова Богородице Катафиги и светог Јована Богослова. Иако је општи есхатолошки карактер садржаја био видан, целина коју су представе чиниле није била јасна. Она се могла разумети само посебним разлозима који су одредили избор тема, при чему је једино историјско упориште у трагању био помен василисе Јелене. Стилске особине дела одредиле су временске границе у којима се могла препознати особа која је икону наручила. Из највиших кругова византијског и српског друштва Гордана Бабић је издвојила василису Јелену, жену деспота Јована Угљеше, која је до његове погибије, 1371, живела у Серу. Подсетила је при томе да је у титулатури Византије тога времена *δεσποῖνιца* (супруга деспота) називана *василисом* (*ἡ βασίλισσα*), а да је *царица* (супруга василевса) била *деспина* (*ἡ δέσποινα*). У највећем броју расправа о манастиру Светог Јована Теолога и икони Чуда у Латому ова занимљива појава у титулама српског и византијског двора није касније узимана у обзир или је чак оспоравана. Промењена је тиме била *сама основа* на којој је почивало трагање за личношћу поменуте василисе, па се „могло“ претпоставити да је поменута *βασίλισσα* византијска *царица* Јелена, кћи господина Константина Драгаша и супруга Манојла II Палеолога.

За разумевање сложене садржине која је на икони објединила Визију пророка Језекиља и ликове Богородице Катафиги и светог Јована Теолога битни су били, показало се затим, догађаји који су непосредно утицали на избор њених представа: 26. септембра 1371. одиграла се чувена битка на Марици у којој је погинуо супруг василисе Јелене, деспот Јован Угљеша, а то је било *ујраво на њразник светог Јована Богослова чије је име он носио*.²¹ Образована и умна деспотица, којој је судбина пре тога однела и сина јединца, на икони је *ликовним језиком* евоцирала трагику своје породице и молила милост на Страшном суду. На предњој страни, Визија пророка Језекиља подсећала је на чудо у Латомском манастиру, када је откривен мозаик са представом есхатолошке садржине,²² а на задњој фигура

24–25, т. 32–33; *Г. Бабић-Ђорђевић – В. Ђурић*, Полет уметности, Историја српског народа, II, Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537), Београд 1982, 157–159 (= *В. Ђурић – Г. Бабић-Ђорђевић*, Српска уметност у средњем веку, Књига друга, XIV–XVI век, изд. СКЗ, Београд 1997, 113–115, 175); *А. Божков*, Българската икона, София 1984, 158, 343–347; *Г. Бабић*, Sur l'icone de Poganovo et la vassilissa Hélène, L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle. Recueil des rapports du IVe Colloque serbo-grec, Belgrade 1987, 57–73; *Е. Тсгаридас*, Latomou Monastery (The Church of Hosios David), Thessaloniki 1988, 35–50; *Е. Бакалова*, Аспекти на съотношението словесен текст – изображение в българското средновековието (песеннопоетична образност – визуални съответствия), Проблеми на изкуството I (1991) 14–17.

²⁰ *Г. Бабић*, Sur l'icone de Poganovo, 57–65.

²¹ *Г. Суботић*, Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганова, Саопштења XXV (1993) 25–40 (са изворима и исцрпном литературом).

²² Визију пророка Језекиља и њену непосредну везу са Откровењем Јована Богослова и Другим доласком Христовим у Костници Бачковског манастира подробно је објаснила Елка Бакалова. Визија је овде добила место због надгробног карактера здања, као и у манастиру Оснос Давид, где се, према истраживањима А. Грабара, пре тога налазио маририј светог Захарија (*Е. Бакалова*, Бачковската костница, София 1977, 67–70).

Јована Теолога, приказан у годинама када је писао Откровење, и Богородица са епитетом Катафиги (Прибежиште) чији је манастир у Солуну деспотица Јелена познавала и у који се, можда, склонила након пораза на Марици.

Наведене последње расправе чине излишним да се сва досадашња тумачења и претпоставке о личностима ктитора Светог Јована Богослова поново изложе. Неопходно је, ипак, подсетити да суштину питања представља *место манастира у историјском простору у којем је могао да буде подигнут*. Од посебног је значаја, пре свега, чињеница да *крај у којем је Свети Јован Богослов није припадао области Дејановића*. Старији извори, као и турски документи у којима је она означена као Константинова земља,²³ говоре да су Дејановићи држали жеглиговски предео, Куманово, Крагово, Велес, Овче Поље, Тиквеш, Штип, Кочане, Радовиште, Струмицу, Дупницу, Велбужд, Петрич и Мелник, при чему се део њихових посела налазио и на десној обали Вардара, док су на северу захватили Рилу, Прешево и подручје око Врања. Већ је Ђ. Радојичић истакао да нема основе тврдња да је Константин Дејановић владао околином Поганова²⁴ и при томе упозорио да је Ј. Иванов, тек пошто га је поистоветио са оснивачем манастира Јована Богослова, закључио да је власт Дејановића сезала до Трна.²⁵ Са своје стране, бавећи се пиротским крајем, и Јованка Калић је упозорила да се помен на фасади Светог Јована тешко може односити на Константина Дејановића и његову кћер, јер ништа није познато о његовој власти над овим подручјем.²⁶ Најзад, то потврђују и документи о надлежности црквене власти на територији која је овде у питању. Упорно заступана теза о Дејановићима као оснивачима Светог Јована Богослова постала је, дакле, *обрнућим историјском закључивања* основа за тврђење да је трнски / пиротски крај био у власти ове моћне породице, тј. да је господин Константин задужбину подигао *на својој земљи*. Манастир са црквом и здањима која су покривала разноврсне потребе монашке заједнице изграђен је, верујемо, у другим, измењеним историјским приликама након бурних збивања која су потресала живот Османског царства после Бајазитове смрти.²⁷ У те сукобе била је увучена и српска страна, што је за последицу имало и територијалне промене након битке код Чамурлија, 1413, у којој је Муса страдао, завршивши у реци Искар. У знак захвалности што је српска војска коју је водио Ђурађ Бранковић са челником Радичем допринела победи и тиме у корист Мехмеда окончала дугу борбу Бајазитових синова за престо, нови султан је – казује Константин Филозоф – деспоту Стефану упутио поклицаре са богатим даровима, који су му предали град Копријан код Ниша, *предео*

²³ Околина Поганова није припадала хустендилском већ софијском санцаку: С. Новаковић, Хаџи-Калфа или Татиб-Челебија, турски географ XVI века о Балканском полуострву, Споменик 18 (1892) 32, 42–46.

²⁴ Ђ. Радојичић, Манастир Поганово, 303.

²⁵ Исто. Уп. Ј. Иванов, Северна Македонија. Исторически издирвања. Софија 1896, 129–130. Обим Константинове земље, по Ј. Иванову, био је представљен на карти коју је приложио на крају књиге. Поганово се на њој налазило у самом врху области, непосредно испод северне границе која је ту пажљиво назначена да покаже како се споменик налазио на територији Дејановића.

²⁶ Ј. Калић, Пиротски крај у средњем веку, Пирот 1877–1977, Пиротски зборник 8–9 (1979) 194. Чанева-Дечевска, Триконхалните църкви, 11–12.

²⁷ Опширније Г. Суботић, Икона василисе Јелене, 33 и д.

звани *Знейоље «и друга њространива»*.²⁸ Манастир Светог Јована, у том крају, могао је да буде саграђен у годинама које су Србији донеле релативан спокој, за живота Мехмеда I (+1421), а најкасније до 1425, када је његов наследник Мурат II провалио у Србију и преко Ниша доспео до Крушевца.

Карактером и облицима цркве Јована Богослова, непознате до 1878. године, стручњаци су се рано почели да баве, трагајући за местом које је она могла да има у историји градитељства. Већ су Валтровић и Милутиновић у том смислу, исте године, пажњу поклонили манастирском храму Арханђела Михаила код Трна,²⁹ подигнутом изнад клисуре кроз коју се у свом горњем току пробија Јерма. Они су га, као и претходни споменик, архитектонски снимили и цртежом у оловци забележили његов изглед,³⁰ опазивши да је својом триконхалном основом, карактером простора и куполом над средњим делом веома сродан храму Светог Јована.

Дограђени нартекс, међутим, са пиластрима који су у доњем делу закошени и сведени у раван бочних зидова, био је надвишен куполом са кружним тамбуром. Већ пре тога, главно кубе је споља, на угловима, добило извесна ојачања која данас не допуштају да се у њима препознају профили блиски оним на Светом Јовану Богослову. Али, занимљиво је, тамбури оба споменика имали су *по седам страни*, при чему је површина са једним прозором била окренута ка истоку, а угао са стубићем на «слепој» страни ка западу.³¹ Разлог је, бар у случају Светог Јована Богослова, могла бити околност што је страна без прозора «гледала» ка звонику. Ову ретку појаву, седмостраност тамбура на трнском храму уочила је једино Нели Чанева-Дечевска, али су у њеним радовима и на подужном и попречном пресеку прозори тамбура, као и раније,³² назначени на местима која одговарају *осмоштраној* куполи.³³

У описима и на архитектонским снимцима, почевши од најстаријих из 1878, трнски споменик је представљан као тролисно здање чије су апсиде и споља и изнутра полукружне. На то је вероватно утицала чињеница да је црква споља била прекривена малтером, због чега су апсиде унеколико заобљене. Ако се, ипак, олтарска апсида и бочне конхе пажљивије загледају, види се да су оне, као и на Светом Јовану Богослову, биле *њетшотрине*, а не – као на приказу основе³⁴ – полукружне. Уз то, приликом снимања нису узимане и

²⁸ ... dasty je ! mou i stranou Znepol h glagol ! mou i i na prostranstva ..., *B. Jazuh*, Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога, Гласник СУД XLII (1875) 309; у преводу Ј. Мирковића: Константин Филозоф, *Житије десјоша Стефана Лазаревића*, изд. Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1989, 117. За *Знейоље* је С. Новаковић напоменуто да се под њим подразумева област око Трна – С. Новаковић, Хаџи-Калфа или Ћатиб-Челебија, 32.

²⁹ У литератури се, упоредо, манастир назива *Светим арханђелима*.

³⁰ Д. Милутиновић – М. Валтровић, Извештај Уметничком одбору, 451; Валтровић и Милутиновић, Документи I, 231.

³¹ У описима, као и на архитектонским снимцима Светог Јована Богослова и Светих арханђела забележено је да су тамбури осмострани – Д. Милутиновић – М. Валтровић, Извештај Уметничком одбору, 451–452; Валтровић и Милутиновић, Документи I, 232–233; исто, II, 38.

³² Валтровић и Милутиновић, Документи I, 232–233.

³³ Чанева-Дечевска, Триконхалните цркве, 11; *истиа*, Црквоната архитектура, 150.

³⁴ Чанева-Дечевска, Триконхалните цркве, 12; *истиа*, Црквоната архитектура, 149.

неопходне унутрашње мере, па су на схематски приказаном плану основни облици „правилни“.

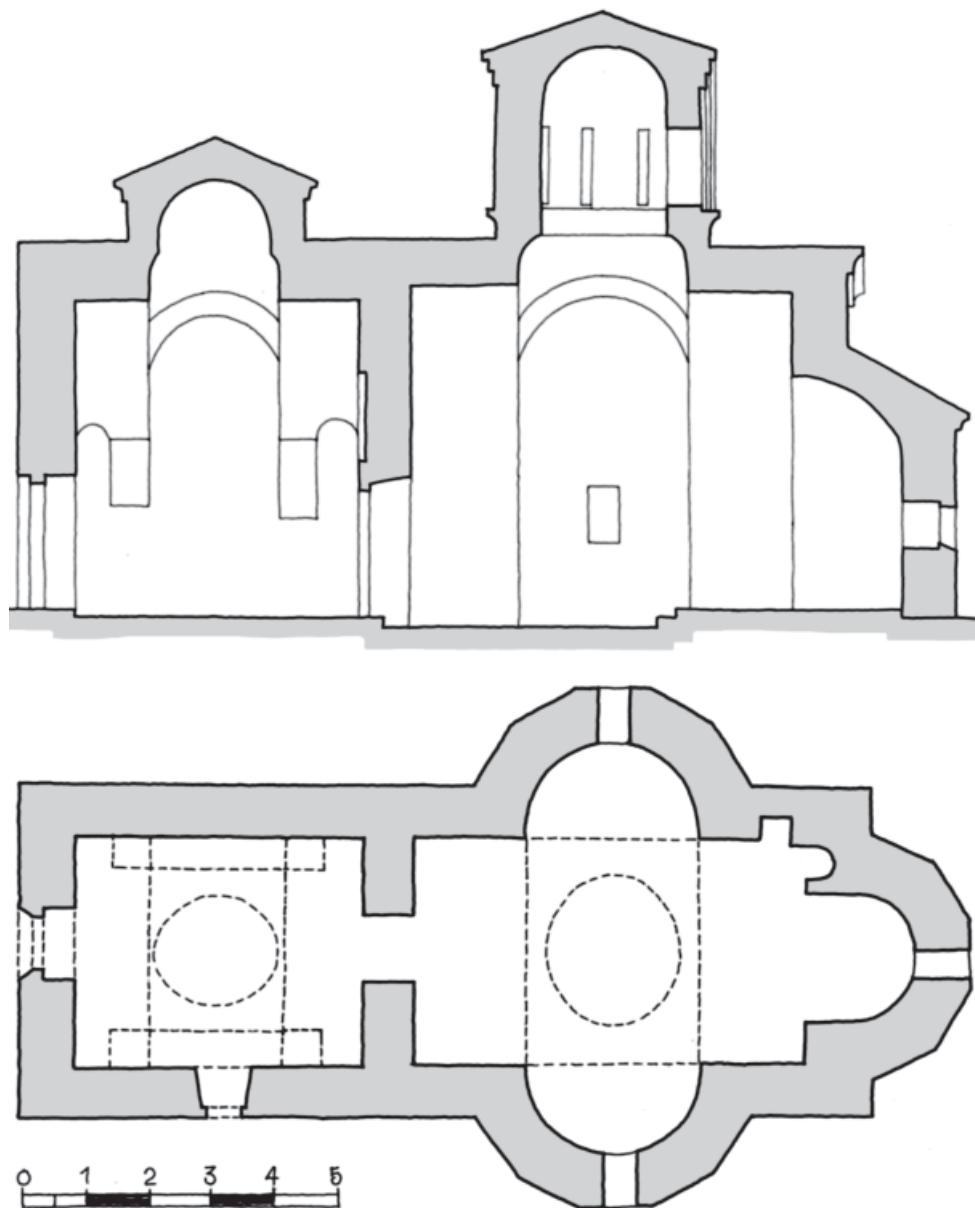
У том смислу учињен је овде напор да се цртежи Арханђела Михаила на одређен начин – и без новог непосредног узимања мера – „прилагоде“ облицима који се данас могу утврдити на споменику. Пре свега, унеколико је измењен приказ основе, с обзиром да су стручњаци службе заштите у међувремену ослободили од малтера делове фасаде, који сада показују да су апсиде петостране. Тамбур, као што је речено, има седам страна са прозорима на свакој од њих, иако на објављеним цртежима отвори имају положаје који би одговарали осмостраној куполи, па су у пресецима назначени на источној и западној страни, где их нема.

Стварни изглед кубета на храму Арханђела Михаила у овом часу се не може предочити, тим пре што је он измењен додавањем вертикалних маса на угловима тамбура, које се виде већ на Милутиновићевом приказу храма са југозападне стране. Ни приликом наше посете, разуме се, није било могуће начинити нове архитектонске снимке. У сваком случају, видна је блискост планова Светог Јована Богослова и Арханђела Михаила, коју су опазили још Милутиновић и Валтровић. Њихово коначно поређење биће могуће тек када се и црква трнског манастира конзерваторски обради и начине тачни снимци основе и пресека попут оних које су на Светом Јовану Богослову начинили сарадници Завода за заштиту споменика културе у Нишу.

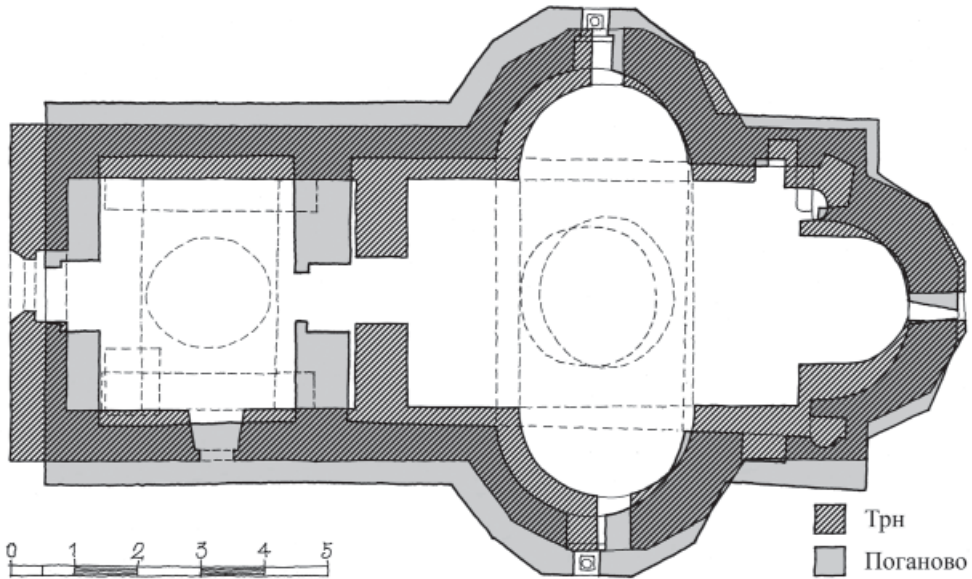
У време када су први стручњаци, 1878, посетили новоослобођене пределе, фасаде Арханђела Михаила су биле, напоменуто је, под малтером, због чега је цртеж у оловци забележио основне облике и дрвени трем са његовим необичним, полукружним завршетком на западној страни, али *не и градитељско њикиво* какво се може видети на акварелу који приказује изглед Светог Јована Богослова.³⁵ Данас, делимично ослобођене површине на спољном лицу храма Арханђела Михаила откривају исти градитељски поступак који се види на фасади Светог Јована. Довољно је у том смислу упоредити декоративно сложене низове опека које својим ужим странама – насатице уграђеним – уоквирују притесане блокове од сиге, да се на фасадама Јована Богослова и Арханђела Михаила препозна истоветан зидарски поступак и исти програм украшавања рустично обрађених површина. У питању су, без сумње, била дела *једне градитељске радионице*.³⁶

³⁵ По доласку у Бугарску, након завршетка Великог рата, А. Грабар је међу првима, 1921, посетио манастир, описао цркву и уочио њену сродност са храмовима Поганова и манастира Мраке. Говорећи о изгледу здања добро је претпоставио да су на фасадама малтером прекривени „макар и најскромнији декоративни мотиви“. У то време није било лако сагледати све његове одлике, па је написао да је тамбур куполе *осмоугаон*, а апсиде *полукружне* – А. Грабар, Няколко средновековни паметници из Западна България, 1. Църквата в манастиря Св. Архангел до Търн, Годишник на Народния музей за 1921 год., (София 1922) 286–289. Фотографију храма из времена док је био у бољем стању, пре него што је постављена дрвена конструкција с циљем да куполу штити од урушавања, објавио је G. Chavrukov, Bulgarian monasteries. Monuments of History, Culture and Art, Sofia 1974, 236–237.

³⁶ Изворни изглед кубета чија су грађа и конструкција, верујемо, одговарале структури и начину зидања на Светом Јовану Богослову, измењен је каснијим интервенцијама. У непознато време промењен је и изглед прозора на олтарској апсиди. Због слабе осветљености цркве, отвор је

Црква манастира Арханђела Михаила код Трна, основа и подужни пресек

Упоредни приказ основа Светог Јована Богослова код Пирота и Арханђела Михаила код Трна

Занимљиви су такође лукови на западним лицима обају здања. За византијску архитектуру они су били карактеристични као пројекција унутрашњих облика простора, који су на фасадама одговарали сводовима. На овим споменицима, међутим, лукови нису образовали пун полукруг. Њихова се линија у доњем делу, пре завршетка, прекидала, при чему су се крајеви ослањали на профилисане или једноставно обрађене конзоле које нису досезале пуну половину круга. Тако изведени, иако нису непознати, они су сведочили о особеном мајсторском поступку.

У истом смислу, вредан прилог познавању описане праксе пружила нам је и друга грађа истраживача црквених старина из 1878. Недалеко од поменутих споменика у долини Јерме, у Мисловштици, на обали исте реке, у оквиру данас напуштеног Богородичиног манастира, храм је имао једноставну просторну схему – издужен, полуобличасто пресведен наос са полукружном апсидом на источној страни.³⁷ Грађевина је у непознато време изменила првобитни

проширен, па се његов првобитни изглед и димензије не могу упоредити са оним у Светом Јовану Богослову.

³⁷ Д. Милутиновић и М. Валџровић, Извештај Уметничком одбору, 451–452; Валџровић и Милутиновић, Документи II, 40; Соња Богдановић, Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина, 48, 137; К. Миятев, Приноси към средновековната археология на българските земи, Годишник на Народния музей за 1921 год., (София 1922) 280–281; А. Грабар, Няколко средновековни паметници из Западна България, 2. Мисловщицки манастир, Годишник на Народния музей за 1921 год., (София 1922) 286–289; G. Chavrukov, Bulgarian monasteries. Monuments of History, Culture and Art, Sofia 1974, 234–235; Д. Димитрова, З. Ганева, Д. Каменова, Мисловщицки манастир (Принос към изучаването на софийските манастири), Изкуство 6 (1981) 18–23; Д. Митова-Джанова, Археологически паметници в Пернишки окръг, София 1983, 34–36; Л.

изглед доградњом шире приправе која допире до стене на западном крају на коју се прислања. Том приликом је западни зид наоса порушен, вероватно да би унутрашњост могла да прими већи број монаха и верника који су се овде о празницима окупљали. Прекривене малтером, окречене и обезличене, фасаде Богородичиног храма данас једва допуштају да се виде полукружно завршене нише на јужној фасади – на страни којом се некада, путем уз реку, прилазило манастиру. Као и у другим приликама, изглед цркве у акварелу – овога пута североисточни – забележио је Драгутин Милутиновић, тачно представивши не само фактуру камене грађе на фасадама које још нису биле под малтером него и истоветне траке од блокова камена и опека какве су текле и дуж спољних површина Јована Богослова и Арханђела Михаила. Педантност којом је документован градитељски поступак, у годинама када фотографија још није на одговарајући начин сведочила о изгледу и карактеру здања, упућује да и Богородичину цркву у Мисловштици треба придружити другим наведеним споменицима у долини Јерме. Шире, градитељска пракса и својеврсна ликовна лексика сва три наведена здања уверавају да у њима треба видети не само особен начин зидања и украшавања него и стваралаштво једне мајсторске скупине на одређеном простору и у хронолошки ужим оквирима.

Манастири су, као што је речено, подигнути, верујемо, у годинама обновљене хришћанске власти над овим крајевима. С разлогом се може претпоставити да су они тада додељени властели деспота Стефана, која се пре тога истакла у борби против Мусе и која је, свесна варљивог мира и опасности нових турских упада, своје задужбине градила на живописним али повученим и безбедним местима.³⁸ Свакако је *њиховом кругу* припадао господин Константин који је са *сујругом* госпођом Јеленом подигао манастир Светог Јована Богослова. У питању је вероватно била једна од двеју личности овог имена, син или унук војводе Десимира, које спомиње запис у поменутом рукопису дарованом манастиру у XV веку.

Темељна истраживања наведених манастирских целина, на која ће се вероватно још морати да чека, показале да ли и остаци других грађевина у њима својом грађом и техником одговарају начину на који су зидане цркве, тј. да ли су манастири у целости настали у време када су оне грађене. Са поузданошћу се једино може рећи да је трпезарија у манастиру Светог Јована Богослова, добро сачувана у доњем делу, изведена руком истог мајстора и свакако у исто време када је зидан храм.

У прилог кратког временског интервала у којем су сва три споменика настала, рекло би се у једном даху, а затим након поновног пада ових крајева под турску власт наставили да живе у измењеним политичким и друштвеним приликама, говори и чињеница да цркве у догледно време након дизања нису

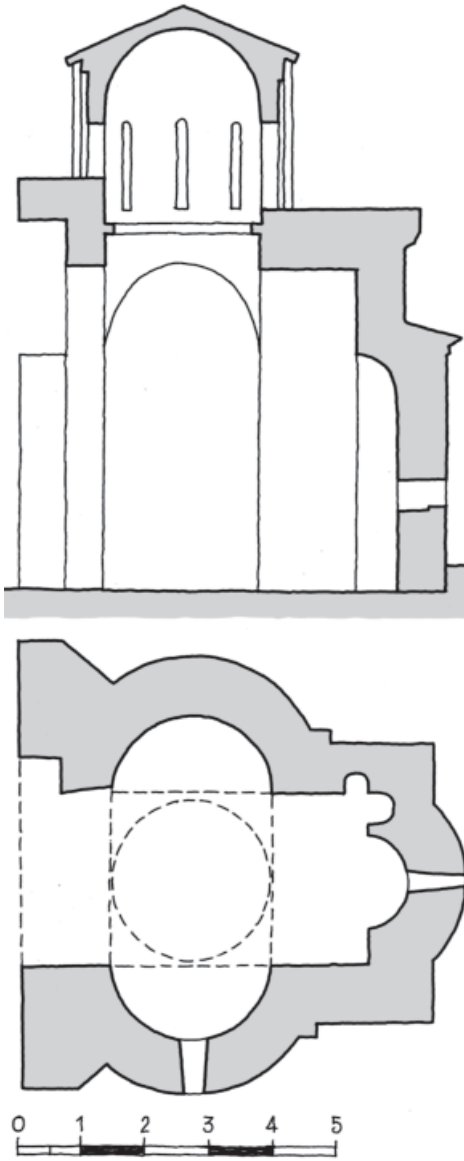
Прашков, Е. Бакалова, С. Бояджиев, Манастирите в България, София 1992, 178–179 (Е. Бакалова); Майя Захариева, Към историята на Мисловщичкия манастир „Успение Богородично“ и неговите стенописи, Проблеми на изкуството 1 (2012) 23–31.

³⁸ Уз речи Константина Филозофа да је Мехмед после битке код Чамурлија деспоту Стефану даровао «страну Знеполе», Ј. Иванов је додао да се тако и данас назива котлина Јерме западно од Трна – *Ї. Иванов*, Северна Македонија, 142.

биле исликане. Ни за један од украса не би се могло рећи да припада годинама које су уследиле него тек одмаклом XV столећу или познијем времену.

У овој прилици нису у истој равни представљена сва градитељска дела на која се разматрање односи. У први план је стављена драгоцену грађу првих истраживача старина у трнском крају Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића који су споменике видели и њихов изглед забележили на начин који нам је омогућио да уочимо њихову међусобну сродност.

Најзад, уз наведене грађевине тролисне основе у долини Јерме, у литератури није остала незапажена и њихова типолошка блискост са Светим Николом у Пештерском (Ораховском) манастиру у Мраки.³⁹ Храм је, додуше, каснијом преградњом изгубио свој западни део, али се карактеристичном тролисном основом неминовно наметнуо и нарочито место добио у прегледима грађевина овог типа. За разумевање његовог облика и порекла вредна је пажње чињеница да је манастир о чијој прошлости говори више повеља био везан за Свету Гору,⁴⁰

Свети Никола у Пештерском манастиру, Мрака, основа и подужни пресек

³⁹ Чанева-Дечевска, Триконхалните црккви, 11; *иста*, Два манастира од Западна Бугария, Векове IX 2 (1980) 32–36; *иста*, Црковната архитектура, 140, 146–148, 150.

⁴⁰ А. Грабар, Няколко средновековни паметници из Западна Бугария, 5. Пештерският манастир, Годишник на Народния музей за 1921 год., (София 1922) 292–293; В. Иванова, Оряховският манастир и неговите грамоти, Известия на Историческото дружество XI–XII (1931–1932) 84–118; В. Ђурић, Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство, О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 119; С. Марјановић-Душанић, Хрисовуља краља Душана манастиру Св. Николе Мрачког у Орехову, Стари српски архив 2 (2003) 55–68; *иста*, О питању аутентичности повеља мрачког комплекса, Стари српски архив 3 (2004) 153–168; *иста*, Комплексът от грамоти за манастира Св. Никола Мрачки в Орехово. Принос към сръбската и бугарската дипломатика, Бугария и Сърбия в контекста на византијската цивилизация, Сборник статии от бугаро-српски симпозиум 14–16 септември 2003, София 2005, 111–126.

тачније за манастир Хиландар чији је он био метох: триконхални тип здања појавио се овде – с разлогом се претпоставља – под непосредним утицајем атонског градитељства. Својим пропорцијама, ипак, храм мрачког манастира, готово исте висине, али нешто ужи, унеколико се разликовао од међусобно врло блиских цркава Јована Богослова и Арханђела Михаила. Поред осталог, тамбур куполе над њиме је, по обичају, осмостран, а не седмостран.

Којој традицији и широј регионалној целини припадају споменици у трнском крају? И поред опште међусобне сродности, триконхални храмови Светог Јована Богослова и Арханђела Михаила немају, посебно не по одликама градитељског поступка, непосредне аналогије у здањима моравске школе. С друге стране, Свети Никола Мрачки, различит по зидарској пракси и ликовном језику, својим основним просторним склопом и пропорцијама био је близак, и мајсторима који су радили у том крају могао је послужити као узор. Триконхални тип цркава био је распрострањен у Србији у последњим деценијама XIV и почетком XV века када су у северним крајевима уточиште налазили монаси са Свете Горе за чију су средину биле карактеристичне цркве са бочним певницама.

Наведене споменике у долини Јерме могли су изградити локални зидари или мајстори са стране који су након Мусиног пораза у овим крајевима нашли посао, а затим нестали у немирним годинама у којима је све снажнији био притисак Турака. Можда ће дела ове радионице у трнском крају, која одликује особен мајсторски рукопис, бити путоказ и помоћи да се на другим странама наслуते извори овог градитељског језика.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

- Babić G.*, Sur l'icone de Poganovo et la vasilissa Hélène, L'art de Thessalonique et des pays balkaniques et les courants spirituels au XIVe siècle, Recueil des rapports du IVe Colloque serbo-grec, Belgrade 1987, 57–65.
- Bakalova E.*, Sur la peinture bulgare de la seconde moitié du XIV siècle, Моравска школа и њено доба. Научни скуп у Ресави 1968, Београд 1972, 61–75 [Bakalova E., Sur la peinture bulgare de la seconde moitié du XIV siècle, Moravska škola i njeno doba. Naučni skup u Resavi 1969, Beograd 1972, 61–75].
- Boschkov A.*, Die bulgarische Malerei, Recklinghausen 1969 (= La peinture bulgare, Recklinghausen 1974).
- Chavrukov G.*, Bulgarian monasteries. Monuments of History, Culture and Art, Sofia 1974, 234–243.
- Filow B.*, Altbulgarische Kunst, Bern 1919, 44.
- Gerasimov T.*, L'icone bilatérale de Poganovo au Musée archéologique de Sofia, Cahiers archéologiques X (1959) 279–288.
- Grabar A.*, A propos d'une icone byzantine du XIVe siècle au Musée de Sofia (Notes sur les sources et les procédés des peintres sous les Paléologues), Cahiers archéologiques X (1959) 289–304.
- Grabar A.*, Sur les sources des peintres byzantins des XIIIe et XIVe siècles, 3. Nouvelles recherches sur l'icône bilatérale de Poganovo, Cahiers archéologiques XII (1961) 363–380.
- Grumel V.*, La mosaïque du «Dieu Sauveur» au monastère de «Latome» à Salonique (découverte en août 1927), Echos d'Orient 33 (1930) 157–175.
- Jireček K.*, Cesty po Bulharskomu, Praha 1888, 362.
- Jireček K.*, Das Fürstenthum Bulgarien, Prag – Wien – Leipzig 1891, 461.

- Millet G.*, L'ancien art serbe. Les églises, Paris 1919, 36 (репринт Beograd 2005);
- Schmit Th.*, Die Malereien des bulgarischen Klosters Poganovo. Einige Worte über mittelalterliche bulgarische Kunstdenkmäler, *Byzantinische Zeitschrift* 17 (1908) 121–128;
- Skrobucha H.*, Meisterwerke der Ikonenmalerei, Recklinghausen 1975², 91–92;
- Tsigaridas E.*, Latomou Monastery (the Church of Hosios David), Thessaloniki 1988, 35–50;
- Weitzmann K. – Chatzidakis M. – Miatev K. – Radojčić S.*, Icons from South Eastern Europe and Sinai, London 1968, XLVII–XLIII, pl. 102, 103, 105;
- Χυngopoulos A.*, Sur l'icone bilatérale de Poganovo, *Cahiers archéologiques* XII (1962) 341–350;
- Χυngopoulos A.*, Une copie de la mosaïque de Latomos faite au XIVE siècle, *Byzantion* X 1 (1935) 390;
- Ευγγόπουλος Α.*, Καταφυγή – Αχειροποιήτος, *Μακεδονικά* 4 (1955–1960) 441–448 (= *Θεσσαλονικεία μελετήματα* (1925–1979), *Θεσσαλονίκη* 1999, 407–416); [*Χυngopoulos A.*, *Katafygē – Acheiropoiētōs*, *Makedonika* 4 (1955–1960) 441–448. (Thessalonikeia meletēmata (1925–1979), Thessalonikē 1999, 407–416.)]
- Ευγγόπουλος Α.*, Συμβολαί εις την τοπογραφίαν της βυζαντινής Θεσσαλονίκης, Α', Καταφυγή, *Θεσσαλονίκη* 1949, 5–20 (= *Θεσσαλονικεία μελετήματα* (1925–1979), *Θεσσαλονίκη* 1999, 197–210); [*Χυngopoulos A.*, *Symbolai eis tēn topografian tēs byzantinēs Thessalonikēs*, I, *Katafygē*, Thessalonikē 1949, 5–20 (Thessalonikeia meletēmata (1925–1979), Thessalonikē 1999, 197–210.)]
- Ευγγόπουλος Α.*, Το καθολικόν της Μονής του Λατόμου εν Θεσσαλονίκη και το εν αὐτῷ ψηφιδωτόν, *Αρχαιολογικόν δελτίον* 12 (1929) 158–180; (= *Θεσσαλονικεία μελετήματα* (1925–1979), *Θεσσαλονίκη* 1999, 36–62); [*Χυngopoulos A.*, *To katholikon tēs Monēs tou Latomou en Thessakonikē kai to en autō psēfidōton Archaiologikon deltion* 12 (1929) 158–180 (Thessalonikeia meletēmata (1925–1979), Thessalonikē 1999, 36–62.)]
- Бабућ-Ђорђевић Г. – Ђурић В.*, Полет уметности, Историја српског народа, II, Доба борби за очување и обнову државе (1371–1537), Београд 1982, 157–159 (= *В. Ђурић – Г. Бабућ-Ђорђевић*, Српска уметност у средњем веку, Књига друга, XIV–XVI век, изд. СКЗ, Београд 1997, 113–115, 175); [*Babić-Dorđević G.*, *Đurić V.*, *Polet umetnosti*, *Istorija srpskog naroda* II, *Doba borbi za očuvanje i obnovu države* (1371–1537), Beograd 1982, 157–159.]
- Бакалова Е.*, Аспекти на съотношението словесен текст – изображение в българското средновековие (песеннопоетична образност – визуални съответствия, Проблеми на изкуството 1 (1991) 3–20; [*Bakalova E.*, *Aspekti na sŭtnošenieto slovesen tekst – izobraženie v bŭlgarskoto srednovekovie* (pesenno-poetična obraznost – vizualni sŭvetstvija), *Problemi na izkustvoto* 1 (1991) 3–20.]
- Баришић Ф.*, Повеље византијских царица, ЗРВИ 13 (1971) 143–193; [*Barišić F.*, *Povelje vizantijskih carica*, *ZRVI* 13 (1971) 143–193.]
- Благојевић М.*, Господари Срба и Подунавља. Прилог српској дипломатици, Историјски гласник 1–2 (1983) 43–52; [*Blagojević M.*, *Gospodari Srba i Podunavlja. Prilog srpskoj diplomatiki*, *Istorijiski glasnik* 1–2 (1983) 43–52.]
- Богдановић С.*, Михаило Валтровић и Драгутин Милутиновић као истраживачи српских старина, Излози Српског ученог друштва. Истраживања српске средњовековне уметности 1871–1884, Каталог изложбе у Галерији Српске академије наука и уметности, број 34, Београд 1978, 5–81. [*Bogdanović S.*, *Mihailo Valtrović i Dragutin Milutinović kao istraživači srpskih starina*, *Izlozi Srpskog učenog društva. Istraživanja srpske srednjovekovne umetnosti 1871–1884*, *Katalog izložbe u galeriji Srpske akademije nauka i umetnosti*, broj 34, Beograd 1978, 5–81.]
- Божков А.*, За сюжета на билатералната икона от Погановския манастир, *Изкуство* 9 (1976) 2–7; [*Božkov A.*, *Za sjužeta na bilateralnata ikona ot Poganovskija manastir*, *Izkustvo* 9 (1976) 2–7.]
- Божков А.*, Българската икона, София 1984, 88, 158–160, слике 88–90, дајује икону око 1395; [*Božkov A.*, *Bŭlgarskata ikona*, *Sofija* 1984, 88, 158–160, slike 88–90, datuje ikonu oko 1395.]
- Валићровић и Милутиновић.* Документи I – теренска грађа 1871–1884, Београд 2006; [*Valtrović i Milutinović*, *dokumenti I – terenska građa 1871–1884*, Beograd 2006.]
- Валићровић и Милутиновић.* Документи II – теренска грађа 1872–1907, Београд 2007; [*Valtrović i Milutinović*, *dokumenti II – terenska građa 1872–1907*, Beograd 2007.]

- Валтровић М.*, Поглед на стару српску црквену архитектуру, Приступна беседа, Глас СКА XVII (1889) 3–39; [*Valtrović M.*, Pogled na staru srpsku crkvenu arhitekturu, Pristupna beseda, Glas SKA XVII (1889) 3–39.]
- Васић М.*, Жича и Лазарица. Студије из српске уметности средњег века, Београд 1928, 154; [*Vasić M.*, Žiča i Lazarica. Studije iz srpske umetnosti srednjeg veka, Beograd 1928, 154.]
- Грабар А.*, Материјали по средновековном уметству у Бугарии, Годишник на Народни музеј за 1920 год., (Софија 1921) 150, 152, 154–155; [*Grabar A.*, Materialy po srednovekovomu iskusstvu v Bolgarii, Godišnik na Narodnija muzej za 1920 god., (Sofija 1921) 150, 152, 154–155.]
- Грабар А.*, Няколко средновековни паметници из Западна Бугария, 1. Църквата в манастир Св. Архангел до Търн, Годишник на Народни музеј за 1921 год., (Софија 1922) 286–289; 2. Мисловцишки манастир, 289; 5. Пештерски манастир, 292–293; [*Grabar A.*, Njakoliko srednovekovni pametnici iz Zapadna Bŭlgarija, 1. Cŭrkvata v monastirja Sv. Arhangel do Tŭrn, Godišnik na Narodnija muzej za 1921 god., (Sofija 1922) 286–289; 2. Mislovšticki monastir, 289; 5. Peštarskija monastir, 292–293.]
- Грабар А.*, Погановският манастир, Известия на Български археологически институт IV (1926/7, Софија 1927) 172–210; приказ *М. Каџанин*, Летопис Матице Српске 314 (1927) 308; [*Grabar A.*, Poganovskijat monastir, Izvestija na Bŭlgarskija arheologičeski institut IV (1926/7, Sofija 1927) 172–210; prikaz *M. Kašanin*, Letopis Matice Srpske 314 (1927) 308.]
- Гъбјов П.*, Бележки за Погановски манастир «Св. Иван Богослов», Български преглед, год. VI, кн. IX (Софија 1900) 81–88; [*Gŭbjov P.*, Beležki za Poganovskija manastir "Sv. Ivan Bogoslov", Bŭlgarski pregled, god. VI, kn. IX (Sofija 1900) 81–88.]
- Дероко А.*, Монументална и декоративна архитектура у средновековној Србији, Београд 1962², 243, сл. 407 и 421; [*Deroko A.*, Monumentalna i dekorativna arhitektura u srednjovekovnoj Srbiji, Beograd 1962, 243, sl. 407 i 421]
- Димитрова Д., Ганева З., Каменова Д.*, Мисловцишки манастир (Принос към изучаването на софијските манастири, Изкуство 6 (1981) 18–23; [*Dimitrova D., Ganeva Z., Kamenova D.*, Mislovšticki manastir (Prinos kŭm izučavaneto na sofijskite manastiri, Izkustvo 6 (1981) 18–23.]
- Ђурић В.*, Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство, О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 119; [*Đurić V.*, Srpski državni sabori u Peći i crkveno graditeljstvo, O knezu Lazaru. Naučni skup u Kruševcu 1971, Beograd 1975, 119.]
- Зиројевић О.*, Три турска пописа у софијском санџаку у XVI веку, Историјски часопис XVIII (1971) 271–275; [*Zirojević O.*, Tri turska popisa u sofijskom sandžaku u XVI veku, Istorijski časopis XVIII (1971) 271–275.]
- Иванов Ђ.*, Български старини из Македонија, Софија 1908, 202; 1931², 256, број 69; (репринт 1970); [*Ivanov J.*, Bŭlgarski starini iz Makedonija, Sofija 1908, 202; 1931, 256, broj 69; (reprint 1970)]
- Иванов Ђ.*, Северна Македонија. Исторически издирвања. Софија 1906, 129; [*Ivanov J.*, Severna Makedonija. Istoričeski izdrvan'ja. Sofija 1906, 129.]
- Иванов Ђ.*, Старински църкви в Југозападна Бугария, Известия на Българското историческо дружество 3 (1912) 43–72; [*Ivanov J.*, Starinski cŭrkvi v Jugozapadna Bŭlgarija, Izvestija na Bŭlgarskoto istoričesko družestvo 3 (1912) 43–72.]
- Иљински Г. А.*, Рукописи из Зографског манастира на Афоне, Известия Русског археологического института в Константинополе XIII (Софија 1908) 273, број 153; [*Il'inskij G. A.*, Rukopisi iz Zografskogo monastira na Afone, Izvestija Russkogo arheologičeskogo instituta v Konstantinopole XIII (Sofija 1908), broj 153.]
- Јорданов С.*, Църкви и манастири в Трънски крај, Трънски крај, Софија 1940, 207–228; [*Jordanov S.*, Cŭrkvi i manastiri v Trŭnskija kraj, Trŭniski kraj, Sofija 1940, 207–228.]
- Иречек К.*, Княжество Бугария, II, Пътувания по Бугария, Пловдив 1889 [*Ireček K.*, Knjaževstvo Bŭlgarija, II, Pŭtuvanija po Bŭlgarija, Plovdiv 1889, 496]
- Иречек К.*, Погановски поменик, Периодическо списание на Българското книжно дружество в Средец VII (Средец 1884) 68–73; [*Ireček K.*, Poganovskij pomenik, Periodičesko spisanie na Bŭlgarskoto knižovno družestvo v Sredec VII (Sredec 1884) 68–73.]

- Јагић В.*, Константин Философ и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српскога, Гласник СУД XLII (1875) 309 et passim; [*Јагић В.*, Konstantin Filozof i njegov Život Stefana Lazarevića despota srpskoga, Glasnik SUD XLII (1875) 309 et passim]
- Калић Ј.*, Пиротски крај у средњем веку, Пирот 1877–1977, Пиротски зборник 8–9 (Пирот 1979) 191–201; [*Калић Ј.*, Pirotski kraj u srednjem veku, Pirot 1877–1977, Pirotski zbornik 8–9 (Pirot 1979) 191–201.]
- Марјановић-Душанић С.*, Повеља краља Стефана Душана старцу Јовану (1342), Стари српски архив, књига 3 (2004) 35–44; [*Marijanović-Dušanić S.*, Povelja kralja Stefana Dušana starcu Jovanu (1342), Stari srpski arhiv, knjiga 3 (2004) 35–44.]
- Марјановић-Душанић С.*, О питању аутентичности повеља мрачког комплекса, Стари српски архив, књига 3 (2004) 153–168; [*Marijanović-Dušanić S.*, O pitanju autentičnosti povelja mračkog kompleksa, Stari srpski arhiv, knjiga 3 (2004) 153–168.]
- Марјановић-Душанић С.*, Хрисовуља краља Душана о даровању манастира Св. Николе Мрачког у Орехову манастиру Хиландару, Стари српски архив, књига 2 (2003) 55–68; [*Marjanović-Dušanić S.*, hrisovulja kralja Dušana o darovanju manastira Sv. Nikole Mračkog u Orehovu manastiru Hilandar, Stari srpski arhiv, knjiga 2 (2003) 55–68.]
- Марјановић-Душанић С.*, Комплексът от грамоти за манастира Св. Никола Мрачки в Орехово. Принос към сръбската и българската дипломатика, България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация, Сборник статии от българо-сърбски симпозиум 14–16 септември 2003, Софија 2005, 111–126; [*Marjanović-Dušanić S.*, Kompleksът от грамоти за manastira Sv. Nikola Mrački v Orehovo. Prinos kŭm sŭrbskata i bŭlgarskata dipolomatika, Bŭlgarija i Sŭrbija v konteksta na vizantijskata civilizacija, Sbornik statii ot bŭlgaro – sŭrbski simpozium 14–16 septemvri 2003, Sofija 2005, 111–126.]
- Милеуснић С.*, Средњовековни манастири Србије, Нови Сад 1998, 166–167; [*Mileusnić S.*, Srednjovekovni manastiri Srbije, Novi Sad 1998, 166–167.]
- Милеуснић С.*, Водич кроз манастире у Србији, Београд 1995; [*Mileusnić S.*, Vodič kroz manastire u Srbiji, Beograd 1995.]
- Милутиновић Д., Валтровић М.*, Извештај Уметничком одбору Српског ученог друштва, Гласник СУД XLVIII (1880) 450–452, 467–469; [*Milutinović D., Valtrović M.*, Izveštaj Umetničkom odboru Srpskog učenog društva, Glasnik SUD XLVIII (1880) 450–452, 467–469.]
- Мишковић-Прелевић Јб.*, Каталог цртежа Михаила Валтровића и Драгутина Милутиновића у Историјском музеју Србије, Излози Српског ученог друштва. Истраживања српске средњовековне уметности 1871–1884, Каталог изложбе у Галерији Српске академије наука и уметности, број 34, Београд 1978, 117–212; [*Mišковић-Prelević Jb.*, Katalog crteža Mihaila Valtrovića i Dragutina Milutinovića u Istorijском muzeju Srbije, Izlozi Srpskog učenog društva. Istraživanja srpske srednjovekovne umetnosti 1871–1884, Katalog izložbe u Galeriji Srpske akademije nauka i umetnosti, broj 34, Beograd 1978, 117–212.]
- Мишковић-Прелевић Јб.*, Рад Драгутина Милутиновића и Михаила Валтровића на снимању средњовековних споменика у Србији, Излози Српског ученог друштва. Истраживања српске средњовековне уметности 1871–1884, Каталог изложбе у Галерији Српске академије наука и уметности, број 34, Београд 1978, 91–112; [*Mišковић-Prelević Jb.*, Rad Dragutina Milutinovića i Mihaila Valtrovića na snimanju srednjovekovnih spomenika u Srbiji, Izlozi Srpskog učenog društva. Istraživanje srpske srednjovekovne umetnosti 1871–1884, Katalog izložbe u Galeriji Srpske akademije nauka i umetnosti, broj 34, Beograd 1978, 91–112.]
- Миятев К.*, Архитектурата на средновековна България, Софија 1965, 194–196; [*Mijatev K.*, Arhitekturata na srednovekovna Bŭlgarija, Sofija 1965, 194–196.]
- Миятев К.*, Погановският манастир, Софија 1936; приказ књиге Ђ. Радојичић, Старинар XII (1937) 114–119; [*Mijatev K.*, Poganovskijat monastir, Sofija 1936; prikaz knjige Đ. Radojičić, Starinar XII (1937) 114–119.]
- Миятев К.*, Приноси към средновековната археология на българските земи, б. Старини из Търнско и Брезнишко, Годишник на Народния Музей за 1921 год., (Софија 1922) 277–280; [*Mijatev K.*,

- Prinosi kǔm srednovekovnata arheologija na bǔlgarskite zemi, 6. Starini iz Tǔrnsko i Brezniško, Godišnik na Narodnija Muzej za 1921 god., (Sofija 1922) 277–280.]
- Мошин В.*, Крст царице Јелене, кћери кнеза Драгаша, Уметнички преглед 6 (1938) 136–137; [*Mošin V.*, Krst carice Jelene, kćeri kneza Dragaša, Umetnički pregled 6 (1938) 136–137.]
- Новаковић С.*, Хаши-Калфа или Ђатиб-Челебија, турски географ XVII века о Балканском полуострву, Споменик XVIII (1892) 32, 42–46; [*Novaković S.*, Hadži – Kalfa ili Ćatib – Ćelebija, turski geograf XVII века о Balkanskom poluostrvu, Spomenik XVIII (1892) 32, 42–46.]
- Осџрогорски Г.*, Господин Константин Драгаш, Зборник Филозофског факултета VII 1 (Београд 1963) 287–294 (= Сабрана дела, IV, Београд 1970, 271–280); [*Ostrogorski G.*, Gospodin Konstantin Dragaš, Zbornik Filozofskog fakulteta VII 1 (Beograd 1963) 287–294 (=Sabrana dela IV, Beograd 1970, 271–280).]
- Пејковић В.*, Стари српски споменици у Јужној Србији, Скопље и Јужна Србија, Београд 1924, 18; [*Petković V.*, Stari srpski spomenici u Južnoj Srbiji, Skoplje i Južna Srbija, Beograd 1924, 18]
- Пејковић В.*, Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950, 11, 256–257; [*Petković V.*, Pregled crkvenih spomenika kroz povescnicu srpskog naroda, Beograd 1950, 11, 256–257.]
- Пејковић В.*, Стари српски споменици у Јужној Србији, Београд–Земун 1924, стр. X и 24; [*Petković V.*, Stari srpski spomenici u Južnoj Srbiji, Beograd–Zemun 1924, str. X i 24.]
- Појновић Ј.*, Св. Јован Богослов – Погановски, Преглед цркве епархије нишке XIV (1933) 25; [*Popović J.*, Sv. Jovan Bogoslov – Poganovski, Pregled crkve eparhije niške XIV (1933) 25.]
- Прашков Л., Бакалова Е., Боядџиев С.*, Манастирите в Бџлгария, Софија 1992, 178–179; 183–185, 211–214; [*Praškov L., Bakalova E., Bojadžiev S.*, Manastirite v Bǔlgarija, Sofija 1992, 178–179; 183–185, 211–214.]
- Прашков Л.*, Бџлгарски икони. Развитие, технология, реставрација, Софија 1985, 13, 62–65, по 10–12; [*Praškov L.*, Bǔlgarski ikoni. Razvitie, tehnologija, restavracija, Sofija 1985, 13, 62–65, по 10–12.]
- Пурковић М.*, Прилошки српској историји. 4) Још о години битке на Ровинама, Гласник Скопског научног друштва XXI (1940) 167 (са старијом лит.); [*Purković M.*, Priloški srpskoj istoriji. 4) Još о godini bitke na Rovinama, Glasnik Skopskog naučnog društva XXI (1940) 167.]
- Радовић А.*, О конзерваторско–реставраторским радовима на средњовековном мутваку у комплексу манастира Св. Јован Богослов код Поганова, Пиротски зборник 3 (Пирот 1971) 225–229; [*Radović A.*, O konzervatorsko–restauratorskim radovima na srednjovekovnom mutvaku u kompleksu manastira Sv. Jovan Bogoslov kod Poganova, Pirotski zbornik 3 (Piro 1971) 225–229.]
- Радојичић Ђ.*, Једна глава из «Живота Стефана Лазаревића» од Константина Филозофа, Хришћански живот 6 (1927) 139 и др.; [*Radajčić Đ.*, Jedna glava iz ”Života Stefana Lazarevića” od Konstantina Filozofa, Hrišćanski život 6 (1927) 139 i dr.]
- Радојичић Ђ.*, Манастир Поганово, Богословље II 4 (Београд–Земун 1927) 301–306; [*Radajčić Đ.*, Manastir Poganovo, Bogoslovlje II 4 (Beograd–Zemun 1927) 301–306.]
- Рајичић М.*, I Основно језгро државе Дејановића. Прилози нашој историској географији, Историски часопис IV (1952–1953, обј. 1954) 227–243; [*Rajičić M.*, I Osnovno jezgro države Dejanovića. Prilozi našoj istoriskoj geografiji, Istoriski časopis IV (1952–1953, obj. 1954) 227–243.]
- Рајичић М.*, Севастократор Дејан, Историски гласник 3–4 (1953) 22–25; [*Rajičić M.*, Sevastokrator Dejan, Istoriski glasnik 3–4 (1953) 22–25.]
- Ракић М.*, Из Нове Србије, Отаџбина 6 (Београд 1881) 423–429 (= Из Нове Србије, Лесковац 1987, 177–184); [*Rakić M.*, Iz Nove Srbije, Otadžbina 6 (Beograd 1881) 423–429.]
- Ракоција М.*, О значају истраживања старина Драгутина Милутиновића и Михаила Валтровића у области Ниша и Понишавља, Нишки зборник 18 (Ниш 1994) [*Rakocija M.*, O značaju istraživanja starina Dragutina Milutinovića i Mihaila Valtrovića u oblasti Niša i Ponišavlja, Niški zbornik 18 (Niš 1994).]
- Снегаров И.*, Историја на Охридската архиепископија–Патриаршија. От падането ѝ под турците до нейното униожение (1394–1767), II, Софија 1932; 1995²; [*Snegarov I.*, Istorija na Ohridskata

- arhiepiskopija – Patrijaršija. Ot padaneto i pod turcite do nejnoto uništoženie (1394–1767, II, Sofija 1932; 1995.)
- Сотиоров С., Поганово – звено между Земята и Небето, Димитровград 2002; [Sotirov S., Poganovo – zveno meždu Zemjata i Nebeto, Dimitrovgrad 2002.]*
- Суботић Г., Икона василисе Јелене и оснивачи манастира Поганова, Саопштења XXV (Београд 1993) 25–40; [Subotić G., Ikona vasilise Jelene i osnivači manastira Poganova, Saopštenja XXV (Beograd 1993).]*
- Титов Т., Погановски манастир Св. Јована Богослова, Преглед цркве епархије нишке VIII 10 (Ниш 1927) 343–354; [Titov T., Poganovski manastir sv. Jovana Bogoslova, Pregled crkve eparhije niške VIII 10 (Niš 1927) 343–354.]*
- Тодоров Н. – Недков Б., Тимари в Софийско, Извори за българската история, XIII, серия XV–XVI, Турски извори за българската история, II, София 1966, 9–51 (превод Б. Недков); Тимари в нахиите Висока и Знепол, 362–363 (превод Н. Попов) [Todorov N., Nedkov B., Timari v Sofijsko, Izvori za bulgarskata istorija, XIII, serija XV–XVI, Turski izvori za bulgarskata istorija, II, Sofija 1966, 9–51 (prevod B. Nedkov); Timari v nahiite Visoka i Znepol, 362–363 (prevod N. Popov)]*
- Томић Г., Дељанин Б., Митровић М., Истраживачки радови на локалитету Поганово, Пирот 1877–1977, Пиротски зборник 8–9 (1979) 211–227; [Tomić G., Deljanin B., Mitrović M., Istraživački radovi na lokalitetu Poganovo, Pirot 1877–1977, Pirotski zbornik 8–9 (1979) 211–227.]*
- Тричковић Р., Манастири у околини Пирота крајем XVI века, Зограф 12 (1981) 80–84; [Tričković R., Manastiri u okolini Pirota krajem XVI veka, Zograf 12 (1981) 80–84.]*
- Хаџи-Васиљевић Ј., Драгаш и Константин Дејановић и њихова држава, Београд 1902; [Hadži-Vasiljević J., Dragaš i Konstantin Dejanović i njihova država, Beograd 1902.]*
- Хаџи-Васиљевић Ј., Цариград и Босилиград, Браство XVIII (1924) 32–46; [Hadži-Vasiljević J., Caribrod i Bosiligrad, Brastvo XVIII (1924) 32–46.]*
- Чавръков Г., Български манастири, София 1978, 150–151; [Čavrukov G., Bŭlgarski manastiri, Sofija 1978, 150–151.]*
- Чанева-Дечевска Н., Два манастира од Западна България, Векове IX 2 (1980) 32–36; [Čaneva-Dečevska N., Dva manastira od Zapadna Bŭlgarija, Vekove IX 2 (1980) 32–36.]*
- Чанева-Дечевска Н., Триконхалните църкви од IX–XIV в. по българските земи, Археология 4 (1970) 8 и д., 12–13; [Čaneva-Dečevska N., Trikonhalnite cŭrkvi od IX–XIV v. po bulgarskite zemi, Arheologija 4 (1970) 8 i d., 12–13.]*
- Чанева-Дечевска Н., Църковната архитектура в България през XI–XIV век, София 1988, 140, 146–147, 150–151, 160, нап. 101; [Čaneva-Dečevska N., Cŭrkovната arhitektura v Bŭlgarija prez XI–XIV vek, Sofija 1988, 140, 146–147, 150–151.]*

Gojko Subotić

(Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade)

AN ARCHITECTURAL WORKSHOP FROM THE 2nd DECADE
OF THE 15th CENTURY IN THE BORDER REGIONS OF BULGARIA
AND SERBIA

The Monastery of St. John the Theologian near Pirot,* in the gorge of Jerma, is best known for its famous icon of *Miracle of Latomos* from the last period of Byzantine art,** as well as wall decoration of the late 15th century, which best represents the activity of painting studios from Kastoria. The monastery is very interesting as architectural complex and, although it was examined and treated by conservators, is still insufficiently studied. Its *triconchal church* with an unusual seven-sided dome, narthex and bell tower above it, is unique in the architecture of its time, but one should remark that its basic patterns resembles those of the monuments of so-called *Morava school*.

The time of creation of the monument and the identity of its founders, whose names are engraved on the panels on the west facade + G(ospodi) nŪ Kostandi nŪ и G(o)sp(o)ga El ena, were variously interpreted. Most authors were of the opinion that these were Constantine Dragaš and his daughter Helena, married to Emperor Manuel II (1391–1425). The appearance of Helena, on the other hand, was brought in connection with *vasilissa Helena*, whose name was revealed on the aforementioned double icon. The unique iconographic content of that icon is of the eschatological character: on one side the Vision of the prophet Ezekiel, particularly celebrated after the discoveries of its mosaic depiction in the Monastery τοῦ Λατόμου in Thessaloniki by which it was named, and on the other side the figures of the Virgin Kataklyfi, to whose cult a monastery in Thessaloniki was also dedicated, and St. John the Theologian, author of the Apocalypse. However, this enigmatic iconographic theme could only be understood within the specific circumstances in which it was created, and stylistic features of the icon determined the chronological framework within which the person who commissioned the work could be identified. From the highest circles of the Byzantine and Serbian society Gordana Babić reasonably singled out *vasilissa Helena*, the wife of despotes John Uglješa, who lived in Serres until the battle of the Marica River in 1371. Babić recalled the fact that in titlature of that time despotissa (wife of despotes) in Byzantium had a name *vasilissa* (βασιλίσσα), and that the Empress (wife of the emperor) was called *despoina* (δέσποινα). In most of the subsequent discussion on *vasilissa Helena* the problem regarding the titles used at Serbian and Byzantine court was not taken into account or was even challenged. Thus the very basis on which rested the pursuit of personality of the mentioned *vasilissa* was changed, so it was possible that one «might» assume that it was a Byzantine Empress Helena, the daughter of Constantine Dragaš and wife of Manuel II Palaiologos. In the interpretation of the complex content of the icon, which unified the Vision of the prophet Ezekiel and

* Monastery was formerly known as Vlaški, Dobroševski or Dobraševski, and later as Poganovski. In the sources, it is often referred to only as St. John the Theologian.

** The icon was kept in the monastery until the First World War. Today it is in the collection in the crypt of the Church of Alexander Nevsky in Sofia.

the images of the Virgin Katafygi and St. John the Theologian, significant events and circumstances which directly influenced the choice of these depictions remained unnoticed: on 26th September 1371 the decisive battle of Marica took place, in which husband of vasilissa Helena, despotes John Uglješa died, and it happened *on the feast of St. John the Theologian whose name despotes beared*. Despotissa / vasilissa Helena had to leave Serres and to escape to a nearby fortified Thessaloniki. It is even possible that she had found refuge in the mentioned Monastery of Virgin Katafygi, along whose depiction on the icon her name was recorded. We believe that there, in the second city of the Empire and the great artistic center, vasilissa commissioned the icon on which the tragedy, of herself and her family, was evoked by visual language. And she begged – through Vision of Ezekiel, and the figure of St. John the Theologian, writer of the Apocalypse – a mercy for her husband at the Last Judgment, and a refuge for herself. Probably soon, already in Thessaloniki or after coming to Serbia, despotissa Helena became a nun and in *schema* she was named Euphemia. As a precious artefact, related to her own destiny and the cult of Saint John the Theologian, the despotissa brought the icon to Serbia, where it later – it is not known whether as her gift – was brought in a monastery dedicated to St. John the Theologian.

In connection with the widespread belief that the founder of the monastery was Constantine Dragaš, the questions of place and time in which this holy place was build are essential. Medieval sources, Turkish documents, and information about the church authorities in this area show that the region in which St. John the Theologian was built did not belong to the domain of Dejanović family. Persistently advocated thesis of them as the founders of St. John the Theologian was based on methodologically unacceptable procedure: primarily, the belief was expressed that Constantine and Helena were members of Dejanović family, and based on that assumption, the conclusion was drawn that their power extended all the way to Trn.

The informations of Constantine the Philosopher, the biographer of despotes Stefan Lazarević, about the political changes in this region after the end of the struggle for the throne of the sons of Sultan Bayezid did not have an appropriate place in historiography. Serbian side was also included in these conflicts, in such a way that forces under the head of *čelnik* Radič contributed to the victory over Musa in 1413. In appreciation – says Constantine the Philosopher – Sultan Mehmed I (1415–1421) sent envoys with rich gifts to despotes Stefan, who handed over to him the town Koprijan near Niš, region called Znepolje «and other areas.» One can even think that the aforementioned regions were then assigned to noblemen who stood out in the fight against Musa, and that the monastery of St. John the Theologian was raised in the years of peace by one of them, Constantine and his wife Helena. Most likely it was one of the two persons named Constantine, a son or a grandson of *vojvoda* Desimir, who is mentioned in the manuscript donated to this monastery in the 15th century.

Experts started very early to look for a place that church of this monastery had in the history of the old architecture, so the architects M. Valtrović and D. Milutinović, who first visited it after the liberation of these regions from the Ottomans in 1878, noticed its similarity with the Church of Archangel Michael in the headwaters of Jerma, near Trn. In the descriptions and the architectural drawings, this monument is shown as a three-foil structure with an apse semicircular both inside and outside. This was

probably influenced by the fact that the church exterior was covered with plaster, and its shapes looked rounded. However, its altar apse and side conches were five-sided, as was the case in the Church of St. John the Theologian. The dome is also, as well as St. John the Theologian's, of extremely unusual, seven-sided form, and a remarkable coincidence represents also the manner of construction with a complex series of decorative brick and stone which, as well as on St. John the Theologian, surrounds the entire building.

Not far from these monuments in the valley of Jerma, in Mislovštica, on the banks of the same river, within today ruinous Monastery of the Virgin, a church of simple spatial schemes reveals the same architectural process. The look of the church before it is covered with plaster, was noted in watercolor by Dragutin Milutinović, who precisely pictured not only the form of the building, but also the decorative strips as they ran along the outer surface, as in John the Theologian and the Archangel Michael, with bricks in horizontal rows framing roughly dressed blocks of tufa. Masonry practice and a kind of visual vocabulary of all three buildings assure that they should be seen not only as examples of distinctive method of construction and decoration but also as a creative architectural workshop in a particular area within chronologically narrow frames.

These monasteries were apparently built in the years of restored Christian rule over the region and were assigned to the noblemen of despotes Stefan, who were previously stood out in the fight against Musa. Due to awareness of the deceptive peace and dangers of new Turkish incursion, noblemen had their endowments be raised in the picturesque but reclusive and safe places.

To which tradition and wider regional units do monuments in region of Trn belong to? Despite the general mutual similarities that triconchal churches of the time share, St. John the Theologian and Archangel Michael do not have, especially regarding methods of building, direct analogies in the monuments of the Morava school. Their master bulders could have been the local masons and craftsmen, or those from the conquered areas of Balkans, who came for a job and then disappeared in the turbulent years in which the pressure of the Ottomans was becoming more powerful. Perhaps the recognizable "handwriting" of the masters of the monuments in the region of Trn could eventually be our guideline and help us sense the sources for their distinctive architectural language in the other areas.